

УКРАЇНА: НЕ ДОПУСТИТИ РОЗКОЛУ

Наука -
школі

УДК 37.015:315.
858(477)

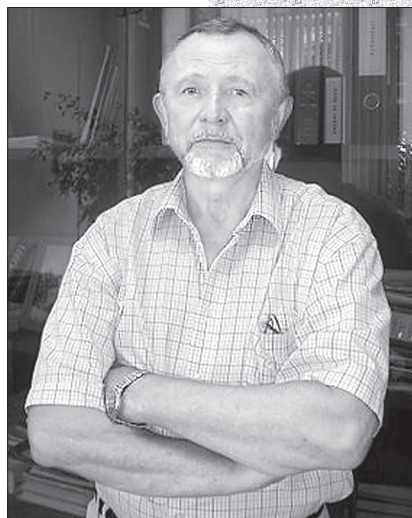
Сьогодні як в наукових виданнях, так і у ЗМІ спостерігається справжнє „штормове попередження”. Звідусіль чуються застереження українцям щодо неминучого для них лиха – деформації свідомості підростаючого покоління внаслідок наростання внутрішнього протистояння в суспільстві. Вирішення цієї проблеми чомусь пов’язується насамперед з необхідністю переглянути практику застосування української мови та удосконалити програму викладання предмету історії в школі, а не з вирішенням цілого комплексу соціально-економічних та політичних проблем. Чи можуть освітяни взяти на себе відповідальність за всі проблеми, з якими зіткнулося наше суспільство? І від яких проблем нам, як свідомим громадянам, ніколи не відвернутися? Яке місце тут посідає проблема національної ідентичності?

Ключові слова: патріотизм, самоусвідомлення патріотизму, національна ідентичність, компетентні принципи освіти: „навчитися жити разом”, „навчитися набувати знань”, „навчитися працювати”, „навчитися жити”.

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: виклик часу

Щоправда, дехто радить освітянам розслабитись і відпочити, оскільки вважають, що українці й надалі приречені на історичну безпам’ятність, на манкуртизм, бо проблему національної ідентичності нам неможливо вирішити в принципі. Так, російський автор багатьох науково-публіцистичних есе Рой Медведєв, піклуючись нібито за долю України, без жодного сумніву декларує: „але як створити єдину для всієї України історію, якщо такої в неї не було, як не було до того й незалежної державності? Адже відлік єдиної історії України

можливо вести лише з 1991 р.” [1]. Аргументація цієї тези досить проста у своїй примітивності: „На відміну від угорців, поляків чи шведів українці не змогли ні в середні віки, ні в більш пізніші часи створити власну державу, у них не було своєї монархії і родової аристократії. Україна не вела війн в якості самостійного державного утворення, не чеканила свою монету, не створювала власних органів управління і не видавала власних законів. Вона існувала згідно з чужими законами – польськими, австрійськими чи російськими” [2]. Логіка викладу підводить

Василь ТКАЧЕНКО

Член-кореспондент
НАПН України, доктор історичних наук,
професор

Від редакції:

Цією статтею відкриваємо новий проєкт „Соборність”. Її було підготовлено саме для цього проєкту на замовлення редакції ще восени 2010 року.

Директор школи, ліцею, гімназії № 1-4'2014

до єдиного висновку: так було, так є і так залишиться назавжди – жити українцям за чужими законами і чужим розумом.

В короткій замітці неможливо дати розгорнуту контраргументацію викладених Медведєвим тез, від яких аж за версту несе гнилим духом ідеологічної спецоперації від імені нібито колишнього дисидента. Тут має вестися тривала і виважена роз'яснювальна робота, бо подібні прояви інформаційної війни не сьогодні з'явилися і не завтра відійдуть у минуле. І суть справи не лише в позиції недоброзичливців України. Хоча загострення актуальності проблеми національної ідентичності стосується не лише нас, а практично всіх країн світу включно із США і Росією (проблема „латинос” в південних штатах Америки та проблема регіонів Кавказу в політиці Росії). Проблема ця, судячи з усього, залишатиметься тривалий час у зоні постійної уваги, бо викликана вона не швидкоплинними чинниками, а тривалим і могутнім процесом глобалізації. Саме тому Голова комісії ЮНЕСКО з питань освіти Жак Делор зазначав: *„Наші сучасники потерпають від запаморочення, розриваючись між процесом глобалізації, прояви якого вони спостерігають і часто підтримують, і пошуками своїх коренів, опори в минулому, належності до тої чи іншої спільноти. Освіта має зайнятися цією проблемою, оскільки більш, ніж коли-небудь, вона є учасником процесу зародження нової всесвітньої спільноти і виявилася в самому центрі проблем, пов'язаних з розвитком особистості й різноманітних спільнот”* [3].

Як на мене, в цій ситуації, очевидно, було б не зовсім порядно покласти завдання формування національної ідентичності виключно на вчителів чи авторів підручників, яким просто не під силу методами дидактики нівелювати кризові настрої в суспільстві, які безпосередньо впливають на середовище дітей та підлітків. Хочемо ми того, чи ні, але в світогляд дитини вторгається обтяжене проблемами наше щоденне життя. Досить згадати, що твориться часто-густо у стінах Верховної Ради України

й транлюється на всю країну. Таке враження, що деякі наші депутати зовсім забули, що діти спостерігають за ходом парламентського дійства і їх висновки з побаченого вельми промовисті. Як засвідчили соціологічні дослідження Київського інституту проблем управління ім. Горшеніна, проведені влітку 2007 року методом контентаналізу вільного твору на тему „В якій країні я живу”, діти на загал у нас налаштовані патріотично. Однак, коли заходило про українську політику, тут відразу давався ознаки брак оптимізму: „В Києві революція, бандити борються за перемогу. А порядку немає” (Катерина З., 5 кл.); „Я живу в прекрасній країні Україні. Але в нас відбувається війна у Верховній Раді...” (Віталій Л., 5 кл.); „Мої батьки з дитинства привчили мене поважати рідний край, в якому я все своє життя буду рости, буду заробляти якісь копійки на хліб...” (Катерина Д., 6 кл.). Висновок дослідників – діти „переговордані” політикою, їх психіка відторгає такий неадекватний світ, де політизація переходить всі раціональні межі.

Тут знову хочеться апелювати до авторитету Жака Делора: *„З педагога багато запитується, іноді навіть надто багато, від нього вимагають виправити недоліки інших установ, які теж займаються питаннями освіти і професійної підготовки молоді. Від нього вимагають багато, в той час як зовнішній світ у все більшій мірі проникає в школу, зокрема через засоби інформації та комунікації”* [4]. Саме тому комісія ЮНЕСКО зазначала, що вирішальна роль освіти в справі розвитку особистості впродовж усього життя не є панцеєю, не є ключем для вирішення всіх проблем у світі, а всього лише одним із засобів, який, однак, більш ніж інші служить гармонійному й сутнісному розвитку людини задля подолання злиднів, відторгнення, нерозуміння, пригнічення й війн. Виходячи з цього, комісія ЮНЕСКО виокремила **чотири основні компетентнісні принципи освіти**, до яких відносяться: *навчитися жити разом; навчитися набувати знань; навчитися працювати; навчитися жити.*

САМОУСВІДОМЛЕННЯ ПАТРІОТИЗМУ

Значимість національної ідентичності – це не загальні слова, а реальна дійсність України, про яку свідчить невмолима статистика та результати соціологічних досліджень. Так, за даними *Всеукраїнського перепису населення 2001 р.*, на території України проживало тоді **48,2 млн. чоловік**, які, згідно з Конституцією України, і являли собою український народ. Він складається з представників понад **130 національностей**, у тому числі з ряду компактних етнічних спільнот. Частина етнічних спільнот є автохтонними, бо їх етногенез відбувся повністю в межах території України. Етногенез інших етнічних спільнот відбувся на їх історичних землях поза межами сучасної України, а це суттєво впливає нині на психологію їх представників. Найбільшою етнічною спільнотою є етнічні українці (на час перепису **37,5 млн. чол.**), які і представляють собою титульний етнос, що дав назву державі. Інші етнічні спільноти (крім корінних кримських татар, караїмів та кримчаків – **0,5%** населення України) відносяться до категорії національних меншин. Особливе місце в силу своєї чисельності й ролі в українській історії посідає меншина етнічних *росіян* – **17,3%** всього населення (близько **8 мільйонів**). Крім того, за роки незалежності утворилися етнічні групи, що складаються з іммігрантів (**2-3% населення**).

Здавалося б у цій палітрі етносів немає жодних проблем, оскільки серед існуючих двох сотень держав у світі лише якийсь десяток

РОЛЬ ОСВІТИ: НАВЧИТИСЯ ЖИТИ РАЗОМ

Навчитися жити разом означає не лише розуміти самих себе, але й розвивати знання про інших, їх історії, традиції й образ мислення.

Зрозуміла річ, науковці й працівники освіти не складають із себе відповідальності за формування громадянської й національної ідентичності школярів. Адже йдеться про національні інтереси України, про консолідацію української нації й шляхи поліпшення подальшого буття українського народу як суб'єкта історії. Більше того, академік Василь Кремень, будучи в той час Міністром освіти і науки України, наголошував, що саме сфера освіти повинна найбільшою мірою визначати рівень розвитку людини, а відтак *„першим нашим завданням має стати утвердження і в громадській думці, і в суспільній практиці справжньої пріоритетності сфери освіти як необхідної умови національного розвитку і національної безпеки. Нам необхідно згуртувати українську націю навколо проблеми освіти, об'єднати зусилля не лише освітян, а й усього суспільства. Другим ключовим завданням має стати модернізація освіти відповідно до викликів XXI століття і вимог української державності”* [5].

Чим визначалася така позиція діячів освіти, виходячи із специфіки розбудови української державності? Насамперед тим, що в Україні дехто постійно викликає з небуття дух регіонального сепаратизму, а тому ми маємо самі дійти консенсусу щодо своєї національної ідентичності, визначившись насамперед щодо трьох засадних питань української національної ідеї: „Ким ми були? Ким ми є? Ким ми прагнемо стати в майбутньому?”. Врешті-решт, яким буде місце України в сучасному глобалізованому світі? Очевидно, що саме в цій площині своє вирішальне слово мають сказати насамперед науковці і працівники освіти. Тут ми знаходимо підтримку з боку академіка Михайла Згуровського: *„заангажованість більшості політиків на вузькопартійні, вузькогрупові і комерційні інтереси не дозволяє їм піднятися до рівня державних діячів”* [6].

Дуже прикро усвідомлювати, що фінансово-економічна криза, яка в 2008 році кинула виклик практично всім державам світу, застала Україну у стані політичного паралічу. Не дивно, що в європейських структурах навіть ішли дебати про те, якого терміну вживати щодо України – чи то „держава”, а чи „країна”, що свідчило про розуміння Європою відсутності належно консолідованої національної еліти в Україні та дівості її державних органів влади. Відтак і президент Проекту перехідних демократій Брюс Джексон (США), як і ряд інших західних експертів, відверто наголошували на тому, що *„ніхто у Верховній Раді не підзвітний перед українськими виборцями... Це характеристика незрілої та безвідповідальної політичної номенклатури”*. Саме це є основною причиною того, що *„Україна завжди перебуває в кризі. Чесно кажучи, це постійний феномен. Час іде, і це стає звичним і нудним. Я маю на увазі те, що світ більше не реагує на політичну нестабільність в Україні. Це вже стало свого роду рутиною”* [7].

За цих умов якась-таки державна структура та громадські діячі повинні були заповнити той вакуум довіри до державних інституцій та перейнятися, поряд з іншими, завданням формування громадянської та національної ідентичності в новоутвореній державі. Саме такою могла стати насамперед система освіти, яка за ступенем довіри в суспільстві посідає третє місце після церкви й армії, набагато опередивши ступінь довіри до органів законодавчої та виконавчої влади. До того ж, формування людської особистості та національної ідентичності громадянина держави традиційно є однією з основних функцій системи освіти. Саме про це зазначає відомий англійський дослідник Ентоні ▶

Сміт: „Національна ідентичність виконує, крім того, ще й вужчі, внутрішні функції для індивідів у спільнотах. Найочевиднішою є згуртування членів як людей «одної національності» і «громадян». Сьогодні цього досягають завдяки обов'язковій, стандартизованій державній системі масової освіти, з допомогою якої державна влада сподівається прищепити вірність нації й самобутню однорідну культуру...» [8].

Звісно, Україна не є стандартно одноманітною. Більше того, слід враховувати, що існують досить глибокі розходження в політичній культурі та соціальному досвіді жителів різних регіонів країни. Особливо це стосується Закарпаття, яке внаслідок геополітичної відірваності впродовж століть від основного масиву нинішньої України залишилось своєрідним куточком давньої дунайсько-балканської цивілізації, та Криму, що був тривалий час далеким „уламком” середземноморської цивілізації. Але й решта регіонів України теж різняться між собою за тим, як органічно і динамічно розвивалася в них українська ідентичність. Так, Галичина різко відрізняється від Волині тому, що за століття перебування в складі Австрійської корони в умовах відносної конституційної свободи змогла розбудувати національну ідеологію й культуру самоідентифікацію. Волинь відрізняється від Полісся, бо у 1920–1939 рр. входила до складу Польщі і тоді пережила період національного відродження, не зазнала втрат від Голодомору й радянського терору. Полісся і Поділля відрізняються своєю більшою україномовністю і консервативністю від індустріального Подніпров'я. Останнє теж відрізняється від Степу і Слобожанщини, бо, з одного боку, більш повно зберегло своє етнотворче ядро. Слобожанщина і колишня Новоросія відрізняються від Донеччини тим, що при інтенсивній колонізації за рахунок різноманітних національних груп, все-таки основним і переважачим субстратом тут були етнічні українці. Донеччина і Причорномор'я, де в середньому українці складають лише від 50 до 70% населення, у період 1920–1960-х років зазнали найпотужнішої демографічної видозміни внаслідок масового напливу російськомовних робітників із різних регіонів СРСР. Саме тому в цих регіонах не зміг сформуватися якийсь вагомий український національний стрижень, українське населення і його культура були маргіналізовані [9].

Таким чином, врахування регіональних особливостей є питанням першорядної ваги, тому що нація покликана розвивати соціальні зв'язки шляхом культивування спільних цінностей, символів і традицій. Так, наприклад, коли суспільство доходить до консенсусу у справі використання спільних символів (прапорів, монет, одностроїв, церемоній), а також приходить до злагоди щодо спільних „героїв” і „лиходіїв” (вшанування пам'ятників і відзначення пам'ятних дат), тоді члени спільноти переймаються усвідомленням спільної культурної спадщини й своєї культурної спорідненості. Саме за таких передумов чуття спільної ідентичності й належності підкріплює й надирає їх в скрутну годину, а нація стає колективом людей, натхненних вірою у свою спроможність подолати труднощі й перешкоди. Врешті-решт, чуття національної ідентичності стає могутнім засобом самовизначення й самоорієнтації індивіда у світі крізь призму „колективного МИ” та своєї самобутньої культури. Саме завдяки спільній неповторній самобутності культури при існуючому засиллі низькосортної і нівелюючої „масової культури” наші співвітчизники отримують спроможність дізнатися, „хто ж ми такі” в сучасному світі, відкрити для себе часто втрачене своє „автентичне Я”, що так потрібно в сьогоденній Україні для багатьох зневірених і дезорієнтованих молодих людей, яким судилося зіткнутися з надміру мінливим і непевним сучасним світом.

можна було б віднести до моноетнічних. Згідно з даними згаданого вище перепису населення 2001 р., **українська мова є рідною для 67,5% жителів країни, в тому числі й для 85% етнічних українців, 4% росіян і 11% представників інших національних меншин. 29,6% жителів України, в тому числі 15% українців, 96% росіян і 31% представників інших національних меншин рідною вважають російську мову.** Але це все суха статистика перепису. Якою ж є сьогоденна практика?

Суть проблеми полягає в тому, що спадщиною імперської політики в сучасній Україні є фактична двомовність, яка могла б бути (і насправді об'єктивно є!) фактором розвитку, а не розбрату, якби ця проблема не стала предметом спекуляцій з боку значної частини сучасного правлячого класу, все ще переважно пострадянського і поки що не проєвропейського. Як показують соціологічні дослідження, в результаті тривалого процесу столітньої русифікації, *мовна структура населення України станом на 2007 рік мала такий вигляд: 38,5% громадян у побуті спілкувалися лише українською мовою, 30,36% – винятково російською, а 30,54%, залежно від обставин, вживали або українську, або російську.* І тут ми теж не бачимо проблеми, бо вибір мови спілкування належить до невід'ємних прав людини.

Тривогу викликає те, що мовний процес з боку росіян, які проживають в Україні, проходить при очевидному ігноруванні української мови: двомовними є передусім етнічні українці та ті громадяни України, які

вважають рідною українську мову, а росіяни, як показують соціологічні дослідження, є переважно одномовними. Тобто, на практиці складається так, що всі неросійські мови в Україні, в тому числі й українська, були та залишаються „донорами” для російської мови.

Зрозуміла річ, від контингенту російськомовних чекають взаємності – кроків у напрямі опанування українською мовою. І ці очікування не є безпідставними. Так, за соціологічними даними Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова, **86%** російськомовних громадян України сприймають Україну як свою Батьківщину, а **72%** повністю або скоріше являються її патріотами. Ще один характерний штрих: **третина російськомовних відносять себе до української культурної традиції**, майже **третина – до радянської** (старше покоління), а вже **6%** – до європейської. До російської культурної традиції відносить себе менше четвертої частини.

Разом з тим, не слід заплющувати очі й на те, що корені проблеми лежать значно глибше. **Суть проблеми полягає** не стільки у регіональній відмінності України (здебільшого російськомовні Схід та Південь), скільки в **глибинній денационалізації значної частини населення, а також його байдужому ставленні до своєї національної ідентичності** взагалі. І причини тут ті, які неспроможна вирішити сама лише система освіти: **національна ідентичність неможлива поза існуванням достатньо розвинутого громадянського суспільства**; національна ідентичність є неможливою **без відчуття соціальної справедливості і захищеності, без реального існування соціально відповідальної держави**. Згідно з соціологічними даними респонденти вважають, що: **право на достатній життєвий рівень** для себе і для своєї сім’ї не дотримується для майже **90%** опитаних; на охорону здоров’я – **понад 80%**; на повагу гідності людини – **до 80%**; на працю та можливість цією працею заробляти на життя – **до 80%**. Але найбільш важливим є те, що майнове розшарування в Україні – одне з найбільших се-

ред європейських країн. За оцінками Світового банку, у 2005 р. **доходи 10%** найбільш забезпеченого населення України **перевищували доходи 10%** найменш забезпеченого **більш ніж у 47 разів** [10]. **Це далеко не європейський показник**, а скоріше, африканський чи латиноамериканський. Окремі люди негативно налаштовані проти української мови та культури лише тому, що українська держава не стала соціально відповідальною щодо цих людей, які живуть „на нашій, не своїй землі”.

Відтак напрашується висновок, що загострення національного, зокрема мовного питання відповідає інтересам тих, хто хоче відволікти увагу народу від назрілих соціально-економічних проблем. Склалася парадоксальна ситуація – турботу про долю російської мови найбільше висловлюють там, де на практиці українська мова витіснена з ужитку (Крим, Донбас), а російській мові взагалі нічого не загрожує. Власне, проблему складають не так самі мешканці східних та південних регіонів, як певна частина політично активної верхівки цих регіонів, яка несе в собі ідеологію та психологію російської імперської традиції. На думку академіка Бориса Олійника, **„мовна проблема – це виклик і спроба зачепити наші державні структури, аби з’ясувати: є у нас держава, чи немає. Тому якщо ми поступимось, настане другий період – федералізація, яка вже давно виношується в планах окремих людей”** [11].

Однак є й відрадне явище. Поза тим, що мовне питання цілеспрямовано штучно політизується, серед списку найбільших 30 проблем, сформульованих соціологами, проблема російської мови посіла лише 26-те місце, а проблема української – 24-те. В цілому 52% громадян відносять мовне питання до неактуальних або взагалі неіснуючих, надуманих [12]. **Наскільки вони праві – покаже, очевидно, найближче майбутнє**. Тут особливо актуальними для України залишаються зазначені вище принципи комісії ЮНЕСКО. І не лише тому, що ми ще не вийшли з стану фінансово-економічної кризи, та й привид політичного хаосу все ще витає над

Україною. Просто ми маємо сприйняти кризу в її первинному філософському розумінні: як „вирішення”, тобто поворотний пункт і вихід із важкого перехідного стану, що виводить систему на новий, більш високий ступінь самоорганізації.

Нині ми є свідками суспільної втоми й збайдужіння, з одного боку, й наростання радикальної нетерпимості – з другого. За цих обставин маємо насамперед перейнятися проблемами освіти, того „соціального капіталу”, який би допоміг утвердити принципи демократії, особистісної самореалізації та виявлення талантів і творчого потенціалу різноманітних спільнот. І тут перегляд засад освіти, в тому числі історичних знань, під кутом світоглядних, етичних і культурних аспектів самоорганізації суспільства може дати шанс кожному зрозуміти іншого, а також увесь світ в його хаотичному русі до якоїсь єдності. Адже в цім процесі слід розпочати з того, щоб **навчитися розуміти самих себе**, докласти внутрішніх зусиль, заснованих на знаннях, роздумах, досвіді й самокритиці і, врешті-решт, дійти тієї простої істини що **наш світ нині щонайбільше потребує взаєморозуміння, мирних стосунків й гармонії** (чому б ні?).

Василь Ткаченко

Україна: не допустити раскола

Сегодня как в научных изданиях, так и в СМИ наблюдается настоящее „штормовое предупреждение”. Отовсюду слышатся предостережения украинцам относительно неминуемой для них беды – деформации сознания подрастающего поколения из-за нарастания внутреннего противостояния в обществе. Решение этой проблемы почему-то связывается в первую очередь с необходимостью пересмотреть практику применения украинского языка и усовершенствовать программу преподавания предмета истории в школе, а не с решением целого комплекса социально-экономических и политических проблем. Могут ли педагоги взять на себя ответственность за все проблемы, с которыми столкнулось наше общество? И от каких проблем нам, как сознательным гражданам, никогда не отвернуться? Какое место здесь занимает проблема национальной идентичности?

Ключевые слова: патриотизм, самоосознание патриотизма, национальная идентичность, компетентностные принципы образования: „научиться жить вместе”, „научиться приобретать знания”, „научиться работать”, „научиться жить”.

Vasyl Tkachenko

Ukraine: to prevent alienation

Today, as it can be observed in scientific editions as well as in MASS-MEDIA, a real “storm warning” takes place. Warnings to Ukrainians can be heard from everywhere concerning an inevitable misfortune for them – deformation of consciousness in oncoming generation because of growing internal opposition in society. The solving of the problem is first of all connected in some reason with necessity to overview practices of using Ukrainian language, and to improve teaching programs on history in schools, but not with solving a complex of social-economical and political problems. Can teachers take responsibility for all problems which our society clashed with? And what problems to us, being conscious citizens, are inevitable? What place a problem of national identity takes here?

Key words: patriotism, self-perception of patriotism, national identity, competent-based principles of education: „to learn to live together”, „to learn to acquire knowledge”, „to learn to work”, „to learn to live”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Медведєв Р. Расколотаея Украина. М.: Институт экономических стратегий, Международная академия исследования будущего. – 2007. – С.166.
2. Там же. – С.119-120.
3. Делор Ж. Образование: необходимая утопия. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.diaghilev.perm.ru/g11/media/sotrud/inf1.htm>
4. Там само.
5. Кремень В.Г. Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). – Київ: „Грамота”, 2003. – С.26.
6. Згуровський М. Дослідницькі університети: шанс для Європи // „Дзеркало тижня” (Київ), – 2006. – 14 жовтня. – №39. – С.14.
7. Цит. за: Сірук М. Про незрілість і безвідповідальність // „День” – 2008. – 18 листопада. – № 209. – С.1.
8. Сміт Д.Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – С.25-26.
9. Баган О. Наша різноманітність: загроза і взаємозбагачення // „День” (Київ). – 2006 р. – 23 лютого. – №33, – С.4.
10. Національна безпека і оборона. – 2007. – №9. – С.41.
11. Цит. за: Кацун Ю. Кого захищати // „День”. – 2006. – 6 червня. – №91. – С.6.
12. Баган О. Наша різноманітність: загроза і взаємозбагачення // „День”, №224, 21 грудня 2006 р. – С.4.